

Відгук

офіційного опонента, кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Колб Наталії Михайлівни

на дисертацію Андрухів Івана Арсеновича

«Відображення римо-католицького впливу в богословській спадщині та практичній

діяльності єпископа ГКЦ Григорія Хомишина»,

подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії

за спеціальністю 032 «Історія та археологія»

в галузі знань 03 «Гуманітарні науки»

Актуальність теми. Історія УГКЦ та її діячів незмінно викликають зацікавлення дослідників. І це не дивно з огляду на значення і роль цієї інституції як у духовному, так і національному житті українського народу. З-поміж іншого в полі дослідницької уваги фахівців – як істориків, так і дослідників богословської думки – опинялася й постать Станіславівського єпископа Григорія Хомишина. Попри це у вивченні поглядів, діяльності, спадщини та значення цієї постаті в житті УГКЦ й українського народу загалом ще залишається чимало до відкриття й осмислення. Значною мірою це зумовлено тим, що оцінка поглядів і кроків владики викликала бурхливі реакції, нерозуміння і часто гостру критику вже серед його сучасників. Водночас пам'ять про єпископа Хомишина зазнала свідомих викривлень, фальсифікацій та очорнення в часи радянської займанщини. Тепер, коли є змога осмислювати події й факти з перспективи часу, з «холодним розумом», опираючись на широке коло джерел, постать цього ієрарха все більше стає зноюю і займає належне місце в історичній пам'яті українців, історії формування духовності й релігійної свідомості народу. Робота І. Андрухіва, поза сумнівом, є цінним внеском у цьому процесі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах науково-дослідної теми кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка «Релігія і Церква у контексті світових і суспільних трансформацій» (державний номер реєстрації 0123U101108).

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків та їх наукова достовірність. Дисертаційна робота Андрухіва І. А. є самостійним науковим дослідженням. У своїй роботі Автор використав широкий методологічний інструментарій, а саме: загальнонаукові (історизму, об'єктивності, абстрагування, системного і структурного аналізу та синтезу, індукції й дедукції) та спеціально-наукові (історико-генетичний, історико-системний, порівняльно-історичний, діахронний, евристичний) методи. Достовірність наукових положень і результатів роботи забезпечило опрацювання значного масиву джерел та

літератури: преси, архівних матеріалів, спогадів сучасників, праць самого єпископа Хомишина, як також широкого спектру наукових досліджень, присвячених як конкретно постаті владики, так і проблемам історії ГКЦ та українського національного й суспільно-політичного життя цієї доби загалом. Все це дозволило Дисертантові глибоко та різнобічно розкрити тему дослідження, вичерпно реалізувати його мету і завдання. Не викликають застережень обрані Дослідником хронологічні рамки й територіальні межі дослідження.

Новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що І. Андрухів вперше: 1) комплексно довів, що орієнтація Хомишина на розвиток ГКЦ в напрямку наближення до римо-католицьких еклезіальних стандартів, а українського громадсько-політичного життя – в дусі українсько-польського порозуміння, випливали з його візії вектору розвитку й модернізації ГКЦ; 2) проілюстрував впливову роль у формуванні таких поглядів комунікації владики зі Львівським римо-католицьким архієпископом Юзефом Більчевським та гроном польських лоялістів; 3) на підставі аналізу богословських праць Хомишина довів послідовність і сталість його поглядів на «латинський» курс ГКЦ; 4) запровадив до наукового обігу нові джерела, а також 5) подав термінологічне навантаження окремих літургійно-обрядових понять. Цінним здобутком дисертаційної роботи є також, що в ній Дослідник поглибив і розвинув цілу низку питань, які вже ставали предметом наукового аналізу в раніших працях дослідників.

Робота пройшла належну наукову апробацію. Її положення висвітлено у 10 наукових статтях: 6 – у фахових українських журналах, що належать до категорії «Б», і 4 – у матеріалах наукових конференцій. Різні аспекти дослідження були Дисертантом висвітлені у форматі доповідей в рамках однієї міжнародної та трьох всеукраїнських конференцій. Також дисертацію обговорювали на засіданнях кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка.

Оцінка змісту дисертаційної роботи, її завершеність. Структура роботи вдало укладена за проблемним принципом із використанням водночас у висвітленні другого розділу проблемно-хронологічного підходу. Дисертація складається з анотації, переліку умовних скорочень і позначень, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (270 позицій) та одного додатку.

У *вступі* І. Андрухів окреслив актуальність обраної теми, її мету, завдання, предмет та об'єкт; означив, у чому полягає новизна його дисертаційної роботи та внесок у поглиблення вже досліджених проблем; вказав на використані методологічні прийоми, обґрунтував хронологічні рамки й територіальні межі дослідження; насамкінець окреслив форми апробації дисертаційного дослідження.

У першому розділі *«Історіографія, джерельна база та методологія дослідження»* здійснено аналіз окреслених у назві складових. Насамперед подано оцінку історіографії проблеми. Автор цілком логічно згрупував праці у три категорії: 1) роботи українських

дослідників у діаспорі, 2) у незалежній Україні та 3) праці зарубіжних вчених. Так, І. Андрухів констатував, що в діаспорі, поряд з узагальнюючими працями з історії ГКЦ, де тільки поверхово окреслювали події в Станіславівській єпархії і практично не концентрували уваги на діяльності Хомишина, з'явилися й роботи, що стали помітним внеском у вивчення життя, поглядів і діяльності єпископа. Плідним полем для вивчення історії ГКЦ стала незалежна Україна. Дисертант проаналізував широкий комплекс праць українських дослідників, які висвітлюють найрізноманітніші аспекти історії ГКЦ, що дозволило Авторові глибоко і різнобічно осмислити історичний контекст досліджуваного періоду. Водночас він охарактеризував низку робіт, у фокусі яких перебувала постать Хомишина та різні аспекти його діяльності: формування світогляду, церковно-богословську та суспільну роботу, вплив на розвиток українсько-польських взаємин та позицію стосовно українських політичних рухів. Аналіз праць закордонних дослідників показав, що постать єпископа Хомишина неодноразово ставала предметом наукових зацікавлень польських істориків, які зосереджувалися на висвітленні різних аспектів діяльності владики в період перебування Східної Галичини в складі Польської держави, акцентуючи увагу на його прагненні трансформувати життя Церкви в бік латинських традицій, як також тяжіння до українсько-польського порозуміння. Загалом аналіз комплексу досліджень спонукав Дисертанта до висновку, що найкраще висвітленою в історіографії є діяльність Хомишина саме у міжвоєнний період, тоді як інші етапи життєвого шляху владики поки значною мірою залишаються поза спеціальною увагою дослідників.

Джерельну базу дисертації склали матеріали низки фондів, що зберігаються в архівах Львова, Івано-Франківська та Києва, а також опубліковані джерела, які Автор поділив на три групи: послання Хомишина; спогади й опубліковані документи; статті в періодиці австро-угорського та польського періодів.

Останній параграф першого розділу дисертації присвячений окресленню теоретико-методологічних засад дослідження.

У найрозлогішому другому розділі дисертації *«Єпископське служіння Григорія Хомишина в умовах суспільно-політичних трансформацій (1904–1945)»* Іван Андрухів здійснив аналіз основних напрямів діяльності Станіславівського владики протягом усього часу його управління єпархією, слушно розбиваючи виклад на хронологічно послідовні етапи відповідно до геополітичних подій, що відбувалися.

Так, перший параграф присвячено висвітленню діяльності Хомишина в період підпорядкування Східної Галичини монархії Габсбургів: від призначення на єпископський престол до завершення Першої світової війни й розпаду Австро-Угорської імперії. І. Андрухів окреслив становище ГКЦ в цей час, як також вказав на стан розвитку й настрої в українському суспільно-політичному русі. Спеціальну увагу приділив ситуації в Станіславівській єпархії. Характеризуючи постать Хомишина, Дисертант підкреслив визначальний вплив навчання на

теологічному факультеті Інсбруцького університету на формування його поглядів стосовно позиції та розвитку Церкви, неприхильного ставлення до модернізму й твердої католицької ідентичності, активної суспільної позиції. Також вказав на вплив у цих процесах антимодерністської політики глави Католицької Церкви Папи Пія Х. Дослідник описав кроки Хомишина щодо зміни складу станіславівської капітули, активізацію заходів для духовного зростання духовенства і вірних, відзначив жертвність владики у служінні під час візитацій, духовних місій. Змістовним та важливим для розуміння налагодження механізму душпастирського служіння ГКЦ в єпархії є поданий Дисертантом опис рішень ініційованого Хомишином у 1908 р. єпархіального собору, а також організації діяльності заснованої в 1907 р. станіславівської духовної семінарії. Відображено також випадки непорозумінь у взаєминах між єпископом та нижчим єпархіальним кліром та студентами духовної семінарії, причиною яких ставала категорична й принципова постава Хомишина в управлінських рішеннях. Вже в цей період єпископ вживає кроків для впровадження в єпархії celibату, ареалом для чого стає духовна семінарія, а поштовхом, з-поміж іншого – запит Апостольського Престолу. Спеціальну увагу Дослідник приділив описові залучення кліру в громадсько-політичну діяльність та позиції єпископа щодо цього питання, а також крокам Хомишина для налагодження конструктивного релігійного діалогу та взаєморозуміння з поляками, яке вважав підвалиною мирного співіснування обох народів в краї. Насамкінець у цьому параграфі дисертації знаходимо опис ситуації, в якій опинилося духовенство єпархії з вибухом Великої війни. Підкреслено роль Хомишина у захисті греко-католицького духовенства перед переслідуваннями та загальними звинуваченнями у москвофільстві. Водночас у цей час владику активізував звернення, присвячені поясненню небезпеки для українців російських впливів як у світській, так і церковній сфері життя, крайній необхідності відмежування ГКЦ від усього, що асоціюється з православним, російським й наближення натомість до римо-католицьких зразків. Виявом цієї стратегії стало впровадження в єпархії григоріанського календаря.

У другому параграфі розділу Автор зосередився на висвітленні діяльності Хомишина у період перебування Галичини в складі Республіки Польща. Він констатував, що єпископ підтримував державницькі змагання українців, був членом УН Ради, виявляв відкритість на співпрацю з українськими політичними силами. Однак принциповим для єпископа було збереження впливової ролі Церкви в житті суспільства, і він не боявся рішучо відстоювати цю позицію. З цієї точки зору Хомишин критикував земельну і освітню реформи ЗУНР як такі, що порушують інтереси Церкви та її вплив. Наголошено, що владику ставав співавтором спільних звернень греко-католицького єпископату до європейської спільноти з протестом зловживань польського війська стосовно українського духовенства, мирян, храмів, осередків українського культурного і громадського життя. Після визнання Східної Галичини складовою

Польської Держави Хомишин послідовно відстоював позицію налагодження з поляками компромісу і співпраці як більш продуктивний і корисний для досягнення українських інтересів шлях, а також як спосіб протидії значно більшій загрозі – більшовизму. Підґрунтям до порозуміння Хомишин називав християнські цінності, тому він став організатором українського консервативного католицького осередку. І. Андрухів показав, що позиція Хомишина знайшла підтримку серед польських урядових кіл, натомість викликала гостру критику в українському суспільстві – як у світських, так і духовних колах. Такі настрої стали підставою для спроб замаху на Хомишина. І. Андрухів показав, що посилення утисків щодо українців польською владою з приходом Ю. Пілсудського спонукало Хомишина виступити з протестом проти таких дій та заявити про право українців на реакцію та самозахист. На підставі аналізу пастирських листів владики цього періоду Дисертант показав, що причиною міжнаціонального протистояння Хомишин називав відсутність в державі механізмів національної рівноправності, що й спонукало пожвавлення підтримки українцями націоналістичного руху. Водночас І. Андрухів підкреслив, що Хомишин послідовно засуджував діяльність ОУН та великою мірою покладав відповідальність за розростання її активності на митрополита Шептицького, а саме – на його пасивну позицію в цій ситуації. Сам Хомишин й надалі залишався прихильником польсько-українського порозуміння.

Окремий підпараграф І. Андрухів присвятив політичним проєктам Хомишина, які мали на меті розвивати політичний рух на консервативних християнських засадах. Так, Дисертант описав обставини і засади діяльності створених єпископом організацій УХО та УНКП, окреслив їх керівний склад, налаштованість на співпрацю з українськими політичними силами, труднощі, з якими довелося зіштовхнутися, однією з яких була незначна підтримка серед українського суспільства. Водночас в роботі показано, що Хомишин закликав духовенство надмірно не ангажуватися до політичної діяльності, адже це стає на перешкоді належному виконанню душпастирських обов'язків. Також він послідовно сповідував принцип вищості місії Церкви над будь-якими політичними проєктами. Однак чимало священників демонстративно виявляли неприйняття польської влади.

Спеціальний сюжет роботи присвячено діяльності Хомишина щодо організації навчання й формування молоді на католицьких християнських засадах та пошуку шляхів запобігання впливу на них радикальних, соціалістичних та атеїстичних ідей. Саме такі побоювання стали підставою для обмеження співпраці єпископа зі знаковими українськими товариствами «Просвіта» і «Рідна школа» та створення натомість католицьких молодіжних організацій. Дисертант констатував, що єпископ Хомишин активно підтримував разом з іншими греко-католицькими єпископами митрополії програму Апостольського Престолу Католицька Акція, завданням якої було залучення мирян до служіння Церкві. Однак згодом владики не взяв участі в з'їзді «Українська молодь – Христові», вбачаючи у ньому підтриманий Шептицьким

політичний підтекст, а відтак з тих же мотивів не долучився і до формування місцевих осередків цієї акції, а натомість створив в єпархії окреме молодіжне культурно-просвітницьке товариство «Скала», яке на власну руку мало реалізовувати завдання Католицької Акції. І. Андрухів підкреслив, що така ініціатива Хомишина не здобула очікуваної підтримки від нижчого єпархіального духовенства щодо створення місцевих осередків товариства, навіть попри кроки єпископа для зобов'язання кліру ці товариства створювати. Описано, що гостре несприйняття серед українського духовенства і світських кіл викликала й заборона станіславівського владики підвладному клірові долучатися до діяльності світських товариств (зокрема «Просвіти»). Натомість таке розпорядження отримало підтримку в Апостольській Столиці.

В останній частині розділу Дисертант розкрив душпастирську діяльність владики Хомишина в трагічних умовах радянської та німецької нацистської окупації. Так, І. Андрухів накреслив ідеологічні позиції більшовицької системи стосовно питань релігії й віри, що вилилося в жорстку інформаційну кампанію, різного рівня утиски і переслідування щодо Церкви, її очільників, діяльності кліру. Показано, що радянська влада напрацювала чітку систему дій для дискредитації та ліквідації ГКЦ, зокрема через організацію розколу між її єпископатом та знищення їх репутації через сфабриковані наклепи, описано провал таких заходів з боку радянських спецслужб у комунікації з Хомишином. В цей час єпископ шукав способів рятувати підвладний клір перед переслідуваннями. І. Андрухів окреслив становище ГКЦ з початком Другої світової війни та приходом у Галичину німецької влади, вказав, якою була адміністративна структура єпархії в цей час, система нагляду за діяльністю релігійних організацій, підхід влади до налагодження духовно-релігійного життя віросповідних громад та засад служіння кліру. Так, останньому заборонялося провадити політичну діяльність. Дисертант підкреслив, що Хомишин залишався послідовним у несхваленні радикальних методів боротьби і висловлювався за її здійснення легальними методами. Водночас він докладав зусиль для забезпечення душпастирської діяльності в єпархії. Дослідник показав, що станіславівський єпископ, підпорядковуючись наказам староства, у спеціальному зверненні закликав клір підтримати вступ українців до дивізії СС «Галичина», однак ніколи у своїй діяльності не вийшов за межі такого звернення. Що більше – владику окремим документом заборонив своїм священникам вступати до дивізії, що відображало його погляди стосовно політичного заангажування кліру. І. Андрухів вказав, що Станіславівський єпископ не боявся відкрито виступити з осудом політики нищення євреїв та захищати душпастирів, які долучалися до їх порятунку. Описано, що в умовах наступу радянських військ Хомишин надав дозвіл одруженим священникам єпархії виїжджати, натомість целебсів закликав залишатися з паствою. Після повернення в Галичину радянська влада взяла курс на ліквідацію УГКЦ.

Єпископ Хомишин, як й інші єрархи та численні священники, був заарештований. В роботі вказано, які звинувачення висунула радянська влада, обставини утримання й смерті владики.

Третій розділ дослідження присвячено *«Запровадженню єпископом Г. Хомишином римо-католицьких новацій у літургійно-обрядову практику громад Станіславівської єпархії»*. І. Андрухів окреслив зміни, які були впроваджені в обрядове служіння ГКЦ рішеннями Замойського синоду 1720 р. як складова формування обрядової ідентичності ГКЦ в напрямку поєднання нею східної та західної богослужбових традицій. Водночас вказав, що з розвитком національного руху в українському суспільстві формуються різні погляди щодо його векторів і мети, що безпосередньо відображалось на їх баченні розвитку обряду як вираження цих переконань. Автор слушно наголошує на сприйнятті в той час обряду «як ознаки патріотизму й культурно-національної орієнтації» (с. 163) та значенні в цьому ключі концепту «чистоти обряду». Аналізуючи зміни, які настали в наслідок рішень Львівського провінційного собору 1891 р., І. Андрухів констатував, що вони також впровадили певні латинські елементи, формуючи таким чином феномен «галицького обряду». Підкреслено, що єрархи мали різні погляди щодо інтенсивності практичної реалізації таких нововведень, що впливало з їх візії розвитку Церкви. Так, Хомишин був дуже відкритим на латинські обрядові нововведення, на відміну від значно обережнішого підходу в цьому питанні митрополита Шептицького. Це ставало причиною непорозумінь. Станіславівський єпископ критикував заходи митрополита щодо вилучення з літургійних книг латинських елементів і їх наближення до зразків православного обряду та заборонили використання виданого за цим принципом «Літургікону» в своїх єпархіях. І тільки розслідування й позитивний вердикт щодо правомірності реформ Шептицького з Риму вирішив цю ситуацію. Дисертант підкреслив суголосність поглядів Хомишина з курсом папи Пія Х, трактування єпископом Католицької Церкви як підвалини «культурної розбудови української нації» (с. 167). Хомишин наголошував на необхідності посилення вшанування Папи як глави Церкви, вилучення з греко-католицьких богослужінь терміну «православний». Велику увагу звертав на поширення практики почитання Пресвятої Євхаристії та Серця Христового. Дисертант подав розлогу інформацію про традицію вшанування Пресвятої Євхаристії, згадав праці та листування, де єпископ говорить про ці практики, описав кроки Хомишина для практичного поширення цих культів серед вірян, зокрема через пропагування братств Серця Ісусового, Апостольства Молитви та архібратств Святої Години. Цікавим є сюжет про погляди і практичні кроки Хомишина щодо впровадження в служіння розмовної української мови.

Останній параграф роботи І. Андрухів присвятив проблемі впровадження Хомишином в єпархії календарної реформи й celibату як складової його богословсько-релігійних поглядів. Дисертант вказує, що поштовхом рішуче підійти до переходу на григоріанських календар став досвід російської окупації Галичини 1914–1915 рр. Він трактував це як крок для чіткого

розмежування греко-католиків з православними, а також упорядкування режиму робочих і святкових днів, який ставав проблемою через різницю з римо-католиками. Однак цю ідею відкинули як світські, так і духовні кола як несвоєчасну і таку, що потребує спеціального рішення церковного собору. Натомість польські кола її підтримали. Попри ставлення українських кіл, Хомишин запровадив календарну реформу у своїй єпархії. Причинами цього називав: прагнення вберегти свою паству від репресій; налагодження порозуміння з поляками на релігійному ґрунті; формування західної еклезіальної ідентичності як запобіжника від загрози комунізму. Дисертант підкреслив, що календарна реформа Хомишина стала причиною погіршення стосунків між ним і Шептицьким, який скасував нововведення єпископа після повернення з російської неволі. Оцінюючи цю подію, І. Андрухів констатував, що, попри її провал, кроки єпископа в цьому напрямку розгорнули в українському суспільстві поважну дискусію на тему календаря та поступово формували прихильне ставлення суспільної думки до таких трансформацій. Підставою для різкої критики на адресу Хомишина стало також і впровадження ним у єпархії celibату. І. Андрухів описав гостру реакцію суспільних кіл на можливість запровадження celibату. Тим часом Хомишин обґрунтовував свою позицію переконанням, що нежонатий клір здатний краще посвячуватися душпастирському служінню. Майданчиками для ініціатив Хомишина стали створений ним часопис «Нова Зоря» і «Товариство Безженних Священників ім. Св. Священномученика Йосафата». Дослідник підкреслив, що завдяки наполегливій позиції єпископа в цьому питанні кількість священників-целібсів в єпархії була найвищою з єпархій митрополії. Підсумовуючи, Дисертант констатував, що метою запровадження цих новацій для Хомишина ставали наміри: модернізувати ГКЦ, наблизити її до католицьких стандартів та посилити єдність з Римом, а також зміцнити церковну дисципліну, нейтралізувати вплив москвофільства, розвинути національну ідентичність українців.

Дискусійні питання та зауваження щодо змісту дисертації. Дисертаційна робота Івана Андрухіва є ґрунтовним, самостійним дослідженням, яке розкриває оригінальну й актуальну тему і є вагомим внеском у розвиток історії Греко-Католицької Церкви, її визначних діячів, розвитку української богословської думки, українсько-польських взаємин та історії України загалом. Поза тим, як і кожне наукове дослідження, ця робота містить низку дискусійних моментів, які можуть стати предметом подальших обговорень і уточнень:

- Недоцільним видається поміщення в рамках аналізу джерельної бази роботи розлогого сюжету з докладним описом змісту пастирських листів Хомишина (с. 42–45). Гадаю, ця інформація доречна в основному розділі дисертації.

- Назва підпараграфу 2.2.3. «Освітні заклади та діяльність молодіжних організацій у Станіславівській єпархії» не до кінця відображає інформацію, яку в ньому викладено: Католицька Акція, «Скала», позиція щодо співпраці зі світськими товариствами. Також

заклучний сюжет підпараграфа, де йдеться про духовну семінарію та заклади під опікою монаших згромаджень за логікою викладу доцільніше помістити на початку цього блоку, де вперше згадано про відновлення діяльності духовної семінарії в Станіславові.

- У структурі роботи пункт «Список використаних джерел» коректніше було би назвати «Список використаних джерел і літератури».

- Описуючи у першому параграфі третього розділу (с. 163) різні концепції розвитку українського національного руху, Дисертант згадує народовську і полонофільську течії, однак випустив з уваги його русофільську групу, яка відігравала поважне значення і мала численне представництво в суспільстві, зокрема серед духовенства. Зазначу, що в роботі подано інформацію про існування цієї ідеологічної течії та погляди її прибічників, однак ці відомості пасувало б включити також і в цей сюжет для комплексного відображення українського політичного ідеологічного спектру того часу.

- На с. 77 зустрічаємо таке твердження: «На початку ХХ ст. Станіславівська єпархія ще перебувала на етапі формування управлінської структури, забезпечення кадровим складом та організації церковних інституцій, фінансових інвестицій». Насправді структура була сформована, про що сам Дисертант попередньо вказав, окреслюючи поділ на деканати і парафії (с. 76). Інша річ, що ієрархи дбали, щоб ця система максимально ефективно функціонувала та вживали кроків для її вдосконалення. Також хибним видається твердження, що «Духовенство єпархії не мало достатньої освітньої підготовки» (с. 77). Щодо цього в ГКЦ існували непорушні приписи, коли священником могла стати винятково особа, що здобула підтверджену успішним іспитом гімназійну освіту, а відтак – повний курс навчання в духовній семінарії та на богословському факультеті університету. Щоправда, у Станіславівській єпархії станом на початок ХХ ст. не було духовної семінарії, то ж її мешканці мусили здобувати духовну освіту у Львові чи також у закордонних духовних закладах. Ситуація змінилася завдяки зусиллям Андрея Шептицького (ще як єпископа Станіславівського), а відтак і Григорія Хомишина, які подбали про організацію діяльності духовної семінарії в Станіславівській єпархії.

- І. Андрухів твердить, що «Призначення Г. Хомишина було ініційовано митрополитом Андреєм, який віддавав належне його організаторським здібностям» (с. 78). Відомо, що в той час визначальне рішення в процесі обрання осіб на чільні церковні позиції мали дві особи (інституції): Пара римський та австрійський імператор. Чималий вплив на такі обрання чинили також польські середовища, які в усіх інстанціях докладали зусиль для лобіювання «зручних» для своїх інтересів осіб. Цікаво би було дізнатися, якими були дії та аргументи цих сторін у випадку призначення Хомишина. Чи розраховували на нього як особу, що попровадить Церкву в конкретному («латинізаційному») керунку? Чи розцінювали призначення Хомишина як певну противагу до Шептицького?

- Крім запровадження Хомишином григоріанського календаря як кроку, що мав відмежувати ГКЦ від асоціації з православним/російським, доцільно було б також назвати розпорядження єпископа щодо невикористання назви «православний» у богослужбових відправах (с. 100). Про міркування Хомишина стосовно цієї номенклатури Дисертант вдало і ґрунтовно описав у першому параграфі третього розділу. Також про дискусії навколо терміну «православний» можна прочитати: Колб Н. Дискусія щодо назви Церкви й обряду. *Русь, Малоросія, Україна: галицькі українці у пошуках власного імені (XIX – перша половина XX століть)* / Наук. ред. Орлевич І.; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. Львів: Логос, 2021. С. 190–215.

- Не завадило би вказати, що значний акцент на важливості вшанування Пресвятої Євхаристії та життя вірними цим Таїнством робив і митрополит Шептицький. Отже владики були суголосні в цьому питанні й доповнювали один одного (напр. див.: Квач Ю. Євхаристія у вченні митрополита А. Шептицького та блаженного єпископа Гр. Хомишина. Магістерська робота. Український католицький університет. Львів, 2022. <https://er.ucu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/151427d2-cc84-41cd-80a0-099665f0438a/content>)

- Трапляються місця, де б хотілося трохи більше інформації. Так, Дисертант пише, що Хомишин неодноразово звертався до Шептицького з проханням про фінансові позики (с. 80). Було б добре коротко описати, на що єпископ мав намір спрямовувати ці кошти. Або ж на с. 86 згадано про конфлікт між Хомишином і парафіяльним священником Миколою Семеновим, але для кращого розуміння ситуації вартувало б коротко вказати суть конфлікту.

- Чи доцільно зараховувати до виявів культурно-просвітницької діяльності братства тверезості та церковні братства? Це швидше організації духовно-морального спрямування (с. 90).

Дисертація вирізняється добрим академічним стилем, логічністю і послідовністю викладу думок, ґрунтовним аналітичним осмисленням матеріалу. Все ж хотіла би запропонувати кілька міркувань, які, на мою думку, допомогли б дещо покращити текст з літературної та технічної точки зору:

- Дещо порушено логіку викладу на с. 85–86. Дисертант спершу пише про активну позицію Хомишина в організації та проведенні духовних місій, тоді включає сюжет про духовні реколекції для священників, відтак знову повертається до місій, при тому нав'язуючи цю інформацію як розвиток думки про реколекції. Варто було розділити ці сюжети.

- В окремих сюжетах вжито некоректні терміни. Напр.: «для подальшої праці з віруючими створив у Микуличині *захоронку* під опікою СС Службниць» (с. 81) – вочевидь йдеться про монастир сс. Службниць. І тут би добре коротко вказати про місію служіння цього згромадження, що би пояснило твердження про «працю з віруючими»; «опікуватися

чином Сестер Службниць» – згромадженням (с. 91); «Автор листа *інкримінував* Г. Хомишину вороже ставлення до візантійського обряду» – «звинувачував у» (с. 107).

- Порушено логіку думки через невдало підібране слово в такому сюжеті: «В іншому листі єпископ Г. Хомишин відповідав Ю. Більчевському на ті речі, з якими він не погоджувався. *Проте* на закиди архієпископа про наявність в українському суспільстві прихильників радикального угруповання...». Краще сформулювати в такий спосіб: «Так, на закиди...» (с. 94)

- Доречно подати повні імена згаданих у тексті священників, бо трапляється, що наведено тільки ініціали, а то й суто прізвища (напр. див.: с. 81, 88, 108).

- Трапляються місця, де І. Андрухів припускається повторення вже висловленого твердження. Напр.: «тільки через зближення із західноєвропейською цивілізацією, представленою в регіоні польською культурою, українці зможуть протистояти загрозі з боку «східного більшовизму» [48, с. 37].». Ця теза знову дослівно повторена наприкінці наступного абзацу. (див. с. 104 і 105). Те саме в цьому сюжеті: «Він вважав, що в умовах перебування під владою Республіки Польща українці мають шукати компроміс і розвивати конструктивну співпрацю із владою» (с. 104) і «Після поразки українських визвольних змагань та включення Східної Галичини до складу Республіки Польща єпископ виступав за пошук компромісу та нормалізацію відносин з польською владою [46, с. 33–34].» (с. 105). Також на с. 144 інформація у першому і другому абзаці дублюється тільки з ширшим її описом.

- Випадки тавтології: «*Автор* звинувачував єпископа у «викачуванні» коштів із бідних парафій. Також *автор* вказував...» (с. 86); «*Спільна* конференцій відбулася в квітні 1912 р. у Станіславові, де обговорювали організацію *спільного* відзначення ювілею» (с. 93); «більш радикальні дії *діячів*» (с. 112); Він *не співпрацював* із монашими згромадженнями, які *співпрацювали* з такими товариствами (с. 129).

- Варто «розбавити» використання слова «священник» синонімічним рядом: пресвітер, душпастир, єрей (напр. див. с. 82, с. 85, 89). Те саме стосовно терміну «сотрудник» – для уникнення тавтології можна використовувати синонім «священник-помічник» (напр. див. с. 84).

- Слід відкорегувати місця, де використано лапки в лапках, застосовуючи їх різний стандарт: «“”» (напр., с. 128 «Головні напрямні для товариства «Скала» і парохіяльних читалень»).

- віч на віч (с. 82) – цей прислівник пишеться через два дефіси
- приймало участь (с. 86) – брати участь
- «було використано працю Н. Кісь» (с. 34) – в родовому відмінку тут прізвище правильно має звучати «Кіся» (Назара).
- часом трапляються друкарські огріхи.

Хочу наголосити, що зазначені зауваження, пропозиції та побажання не знижують наукової вартості роботи, її оригінальності, жодним чином не дають підстав для сумнівів у дослідницькому рівні Івана Андрухива. Навпаки – ці коментарі радше окреслюють потенціал для подальших досліджень і розвитку теми.

Відповідність роботи встановленим вимогам. Дисертаційна робота повною мірою відповідає вимогам, які висуваються до наукових досліджень на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія» (галузь знань 03 «Гуманітарні науки»). Усі положення, винесені на захист, є науково обґрунтованими, містять елементи наукової новизни та підтверджені в процесі дослідження. Поставлену мету та визначені завдання Дисертант реалізував ґрунтовно і переконливо. Зміст основних положень логічно викладений у висновках дисертації, а назва дослідження відповідає його меті, структурі та змісту.

Загальний висновок. Дисертація Андрухива Івана Арсеновича на тему «Відображення римо-католицького впливу в богословській спадщині та практичній діяльності єпископа ГКЦ Григорія Хомишина», подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія» (галузь знань 03 «Гуманітарні науки»), є самостійним і завершеним науковим дослідженням. Високий рівень роботи підтверджують актуальність обраної теми, ґрунтовність наукових тверджень і висновків, переконливість результатів та ступінь новизни. Результати дисертації належним чином відображені у наукових роботах Дослідника. Попри деякі дискусійні положення та незначні стилістичні зауваження, робота повністю відповідає вимогам, які ставляться до дисертаційних досліджень на здобуття наукового ступеня доктора філософії, згідно з «Порядком присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія», галузь знань 03 «Гуманітарні науки».

Офіційний опонент

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник відділу нової історії України

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича

НАН України



Наталія КОЛБ